

УДК 340.12

Павлишин О. В. – кандидат юридичних наук,
доцент, докторант докторантури та аспірантури
Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ СЕМІОТИКИ ПРАВА ЯК ГАЛУЗІ ЗНАНЬ

Досліджено теоретичні витоки семіотики права. Проаналізовано поняття, об'єкт, предмет, структуру та функції загальної семіотики як самостійної галузі знань, що сформувалася в новітній період розвитку науки. Схарактеризовано значення семіотичного підходу для розв'язання актуальних проблем філософії права та юриспруденції.

Ключові слова: семіотика, структура семіотики, семіотична методологічна парадигма, семіотика права, філософія права.

Нині доволі перспективними видаються дослідження знакової структури й організації правової реальності, про що свідчить поява низки праць із семіотики права. Зазначене актуалізує дослідження теоретичних витоків та історії становлення цієї галузі знань. Хоча семіотика як окрема наукова дисципліна сформувалася впродовж 1960–70-х років, ідеї щодо створення науки, яка стане надбудовою над науками, що використовують поняття знаку (металінгвістика, «універсальна алгебра відносин»), виникли ще в античну епоху. Вони продовжували розвиватись у Новий час і згодом концептуалізувалися в другій половині XIX – перших десятиліттях XX ст. Засади семіотики розвинуто у фундаментальних дослідженнях іноземних учених – Е. Бенвеніста, Р. Бертрана, К. Бюллера, В. фон Гумбольдта, Ж. Дельоза, У. Еко, К. Леві-Стросса, Ж. Піаже, найґрунтовніше – у працях Е. Кассіра, Ч. У. Морріса, Ч. С. Пірса, Ф. де Соссюра, а також М. М. Бахтіна, О. О. Богданова, О. М. Веселовського, Л. С. Виготського, М. В. Крушевського, О. Ф. Лосева, О. Р. Лурії, Л. Й. Петражицького, О. О. Потебні, П. О. Сорокіна, Г. Шпета й інших українських і російських науковців.

Перший Міжнародний конгрес із семіотики, у якому брали участь і радянські вчені, відбувся 1974 року в м. Мілан. Вагоме значення для становлення цієї галузі знань мали дослідження Р. Барта, Г. Креса, Дж. Фіска, Р. Ходжа, Н. Хомскі, наукова діяльність тартусько-московської школи семіотики на чолі з

Ю. М. Лотманом, праці В. В. Іванова, Ю. С. Степанова, Б. А. Успенського, а в нашій країні – Г. Г. Почепцова.

Семіотичні дослідження розвиваються досить активно та різновекторно: з позицій семіотики вивчають не лише власне мову, літературу, художні й описові тексти (у працях І. Б. Іванової, В. С. Козакової, Ю. І. Левіна, Г. Я. Мартиненка, Ю. О. Полікарпової, О. М. Портнова, А. Б. Соломоніка, С. В. Чебанова та інших), а й мистецтво та культуру загалом (дослідження В. В. Іванова, Ю. М. Коротченка, С. І. Урманова, Б. А. Успенського та Ю. М. Лотмана та ін.).

Також вивчають логічну семіотику у Львівсько-Варшавській школі (Б. Т. Домбровський), знакову функцію музичного мовлення (С. В. Шип) і музичний семіозис XX століття як філософсько-естетичний феномен (О. О. Капічіна), семіотику візуально-просторових концептів у творчості Т. Г. Шевченка (Л. С. Генералюк), міфопоетику метаморфози і способи її об'єктивації у творчості М. В. Гоголя та М. О. Булгакова (Л. Ю. Дикарева), сакрально-релігійні уявлення, міфи і новели (А. С. Кирилюк, С. Т. Махліна), міфо-ритуальні аспекти гончарства як полісемантичної знакової системи (І. В. Пошивайло), семіотику музичного фестивалю (С. П. Зуєв), семіотичні інтерпретації настанов комунікації (Р. Р. Якуц) та її базові семіотичні моделі (Н. В. Лікарчук), міфологію як засіб моделювання політичної реальності (Ю. Ж. Шайгородський), міфотворчість як чинник суспільно-політичного життя (Л. В. Харченко), міф як інструмент легітимаційної політики (О. Ю. Висоцький), семіотичні методи дослідження політичного образу (Н. М. Юшина), семіотику і семантику тризуба (С. Й. Вовканич), а також семіозис та власне знаковість (Л. Ф. Чертов), інші феномени культури в контексті теорії знакових систем.

Варто акцентувати на працях з історії семіотики (В. В. Іванов, Г. П. Щедровицький, О. М. П'ятигорський), які охоплюють тематику символічної інтерпретації символів тоталітарної епохи (Г. Г. Почепцов, І. А. Лебедев), семіотичних дослідженнях політичної та політико-правової сфери (С. В. Санніков, Н. І. Хабібуліна, Р. А. Рахімов, А. Г. Хабібулін, О. І. Шейгал) [1–3], а також на аналізі можливостей застосування досягнень загальної семіотики під час дослідження окремих явищ сучасного життя та соціальної реальності загалом (Т. М. Дрідзе, Ю. В. Романенко, А. В. Чантурія) [4; 5]. Важливе значення мають праці із семіотики культури, у яких розробляли

«мистецтвометрію» та методологію застосування точних наук і семіотики в процесі дослідження соціогуманітарної сфери.

Упродовж останніх десятиліть на пострадянському просторі було створено чимало навчальних видань із цієї дисципліни: курси лекцій Н. Б. Мечковської, Є. С. Нікітіної, посібники С. В. Гриньова-Гриневица, О. В. Карасьова, Є. В. Савелової, Е. А. Сорокіної, Г. Токарева та інших авторів, низка навчально-методичних матеріалів тощо. Здійснений аналіз літератури за цією проблематикою засвідчує, що інтерес до семіотичних досліджень дедалі посилюється, а теоретико-методологічний потенціал семіотики не вичерпано.

Сучасний стан досліджень у цій сфері дає підстави для висновку, що досягнуто певного консенсусу щодо принаймні конститутивних засад цієї галузі знань. Семіотику (грец. – знак, ознака) традиційно визначають як галузь міждисциплінарних досліджень, що вивчає знаки і знакові системи як засоби зберігання, передавання й перероблення інформації у світі, природі, людському мисленні та суспільстві. Також цей термін використовують для позначення знакових теорій мови і певних знакових систем.

Розмаїття цих систем відображає семіотика мови, кіно, театру, живопису, соціальна семіотика, семіотика реклами, релігії, політики, права та інших галузей. Таким чином, семіотика – це самостійна наука, яка вивчає знаки і знакові системи як засоби зберігання, передавання та перероблення інформації.

Семіотичними визнають процеси, пов'язані зі зберіганням, передаванням і переробленням інформації в природі, людині та суспільстві, тому будь-які інформаційні чи комунікативні процеси належать до проблематики цієї науки. Усі інформаційні процеси є відображенням переходу інформації, тобто ланцюгом, який позначає ієрархію кодів цієї системи, від відправника (адресанта) до отримувача (адресата) у процесі акту комунікації.

В організмі обмін інформацією відбувається між різними відділами нервової системи; у комп'ютері інформацією обмінюються різні системи, утворюючи ланцюг – певну ієрархію кодів, за якими інформація переводиться у процесі виконання машиною отриманого завдання; у тварин комунікативні процеси відбуваються завдяки відтворенню ними властивих конкретному виду звуків, різним позиціям тіла чи рухам, шлюбним церемоніям тощо.

Одним із важливих семіотичних об'єктів у контексті запропонованої статті є макрокомунікація як взаємодія культур у

різних сферах, зокрема: права, політики, моралі, релігії, економіки, науки, освіти, мистецтва, технології та виробництва, управління, організації буття і соціальної самоорганізації, мереж соціальних комунікацій.

Предметом семіотики є знакове втілення процесів комунікації в усіх сферах природи та соціального життя, де наявні інформаційні процеси. Конкретними об'єктами її дослідження є інтенсивні комунікативні процеси з активним акцентом на формі. Семіотика надає можливість побачити онтологічну єдність будь-яких інформаційних процесів, зумовлену використанням у них знаків, відкрити єдине знакове підґрунтя інформаційних процесів у природі й суспільстві, осмислити закономірності пізнання і спілкування, що мають також семіотичну сутність схарактеризувати інформаційно-семіотичну компоненту в структурі особистості та соціуму, розширити коло гуманітарних досліджень, використати в гуманітарних науках найточніші методи.

Найтісніше семіотика пов'язана з такими науками, як лінгвістика, зоопсихологія, етологія, інформатика, математика, антропологія, релігієзнавство, картографія, мистецтвознавство тощо. Для деяких із них (зоопсихологія, етологія, соціальна психологія, етнографія, етика, естетика, дослідження масової комунікації, психологія особистості та міжособистісних відносин, антропологія, етнологія, лінгвістика, синхронічне та діахронічне мовознавство, теорія та історія мистецтва, релігієзнавство, когнітивні науки, логіка і теорія пізнання, психоаналітика) семіотика розробляє напрями розвитку, що споріднює її з філософією культури та футурологією.

Також це поняття використовують для позначення знакової організації певного культурного явища, а іноді так називають знакову теорію мови – комплекс теоретичних положень про будову мови, яку трактують як систему знаків. Семіотичний аналіз доповнює знання будь-якої окремої мови загальною концепцією, що враховує знакову сутність одиниць, які створюють систему, результативним загальним методом дослідження різних систем, зіставленням різних систем, можливістю виявити значущі риси кожної конкретної семіотичної системи (наприклад, права та моралі у їх співвідношенні). Це надає можливість проаналізувати своєрідність кожної окремої семіотики.

Специфіка семіотики, порівняно з іншими галузями знань, полягає в її особливому контексті вивчення об'єктів різних соціальних і гуманітарних наук, який передбачає: наявність семіотичної самосвідомості, використання відповідних категорій і

термінів, вихід за межі однієї знакової системи (для визначення специфіки предмета дослідження необхідно порівняти його з іншою семіотикою).

Семіотику можна розглядати в трьох основних аспектах – комунікативному, структурному та соціальному. У першому центром семіотичного дослідження є шлях від змісту до форми, схожий на специфіку формування людських повідомлень. Комунікативний контекст передбачає вивчення формальних, структурних аспектів, які відображають процес руху від форми до змісту. Семіотика в її соціальному спрямуванні досліджує різноманітні контексти функціонування знаків, використовуваних у суспільстві.

Прагматичний вимір семіотичних досліджень – соціальна семіотика – розвивається, здебільшого, завдяки дослідженням західних науковців (наприклад, Г. Креса, Дж. Фіске, Р. Ходжа), а структурну семіотику ґрунтовно вивчали на теренах колишнього СРСР (Ю. М. Лотман, Б. А. Успенський та ін.). Структурна семіотика, на думку Г. Г. Почепцова, видається «рафінованою», оскільки уникає конкретних контекстів функціонування знаків. Соціальна семіотика не відмежовується від дослідження буденних об'єктів і потребує аналізу суто побутових контекстів людини, не пристосованих до залучення наукових методів [6, с. 18].

Таким чином, у ХХ ст. семіотика розвивалася в різних напрямках. Нині семіотичні дослідження охоплюють такі галузі, як: біосеміотика, екосеміотика, лінгвосеміотика, медіасеміотика, кіносеміотика, семіотика політики, моралі, релігії, культури, концептів, реклами, тексту, фотографії, архітектури, права, семіотична логіка, а також загальна, соціальна, когнітивна, візуальна, музична семіотика тощо.

Головною перешкодою для формування академічної традиції семіотики, на нашу думку, постає те, що розмаїття наявних семіотичних досліджень ще досі є підставою для дискусій щодо її статусу як самостійної науки, а «горизонтальні» зв'язки між окремими галузями семіотики досить умовні.

Ця дисципліна розвивалася в різних напрямках, що зумовлено певними конститутивними відмінностями. В американській семіотиці об'єктом дослідження, переважно, були невербальні символічні системи, а європейська наука про знаки ґрунтувалася на лінгвістичних підходах і методах. На теренах Російської імперії та СРСР переважали культурологічні і літературознавчі семіотичні студії структуралістського спрямування, у яких культуру вивчали як систему бінарних опозицій, що містить певний універсальний код.

Водночас семіотика як інтегративне вчення про знаки та знакові відношення нині зосереджує увагу не лише на культурних символах, мовних знаках, мистецтві слова, а й на соціальних відносинах. Якщо спершу вона формувалася як мистецтвознавча та літературоцентрична галузь знань, то згодом змістила акценти на значно ширшу культурно-антропологічну проблематику й почала активно використовувати напрацювання структуралістського, герменевтичного, екзистенційного, феноменологічного й інших філософських підходів.

Теоретичність узагальнення, перенесення методів дослідження на інші моделі, системність, структурність і когнітивні паралелі, що притаманні семіотичним дослідженням, позитивно характеризують пізнавальні можливості соціальної та культурної семіотики. Тому перспективними видаються семіотичні дослідження соціокультурних феноменів, зокрема права, оскільки вони надають можливість по-новому осмислити співвідношення матеріального світу і нашої свідомості, де цей світ постає у вигляді певної символічної реальності.

Застосування досягнень семіотики до конкретних сфер суспільного буття та людської діяльності є доволі продуктивним, а нові галузі знань, які формуються під впливом такого застосування, мають необхідні підстави, для виокремлення їх як самостійних дисциплін. Прикладом цього є семіотика права.

Право – це багатовимірна знакова система, у якій наявні зв'язки між елементами одного рівня, міжрівневі зв'язки, а також зв'язки знаків з об'єктами духовної, соціальної та матеріальної дійсності, які вони позначають. Право можна розглядати як форму суспільної свідомості, ціннісну й нормативну систему, регулятор суспільних відносин, практику організації людського життя. Кожен структурний рівень правової реальності (правові принципи-ідеї, правові приписи-норми, правові відносини) є зразком підсистеми, у якій поряд із загальними діють власні закономірності. Знаковий характер права дає змогу застосувати досягнення семіотики для аналізу правових феноменів, глибше пізнати право й виявити інші грані цього системного об'єкта.

З огляду на теоретичну традицію та практичну значущість семіотичних досліджень правового буття, вони потребують відповідного методологічного й інструментального забезпечення, формування категоріального апарату, узагальнення результативних положень і висновків учених, які розробляють цю галузь знань.

Дослідникам у цій сфері, передусім, необхідно окреслити сучасний стан семіотико-правових розробок, основні контексти, у яких уживають поняття «семіотика права», а також головні підходи до його інтерпретації. Розглядаючи семіотику права як галузь міждисциплінарних досліджень, відповідну сферу знань і самостійну науку, що перебуває на етапі утвердження, варто визначити період її автономізації та фундаторів, об'єкт і предмет, структуру й основні функції в системі юриспруденції. Для подальших розвідок корисним буде окреслення не лише предметного поля, а й проблемних питань семіотики права, визначення перспективних напрямів досліджень, узгоджених зі спрямуванням філософсько-правових пошуків сучасності.

Становлення семіотики права пов'язано з працями низки згадуваних філософів, мовознавців і юристів минулого, проте визначальний внесок зробили фундаментальні дослідження новітнього періоду розвитку науки. Зазначене стосується творчого доробку не лише західних науковців і філософів, а й українських, східноєвропейських учених загалом, мислителів, які проводили наукові дослідження на теренах Російської імперії або емігрували звідти, праць науковців, які здійснювали філософський (логічний) аналіз мови юриспруденції, розробляли комунікативні теорії права, герменевтику права та низку сучасних юридико-лінгвістичних проблем.

У контексті перенесення методів соціальної та культурної семіотики на правову площину варто виокремити праці Н.-Б. Барба, П. О. Брандта, М. М. Гіршмана, А. Ж. Греймаса, О. Григор'євої, В. Дресслера, У. Еко, Л. Ельмслева, Я. Й. фон Іксюля, Ю. Крістевої, К. Кулля, Р. Прада Оропеса, Ф.-Ж. Салазара, Т. Себеока, А. Б. Соломоніка, Ю. С. Степанова, Х. Телермана, Е. Холла й інших учених, що вплинули на формування семіотики права як методологічної парадигми філософсько-правових досліджень.

Важливі ідеї вітчизняної семіотико-правової традиції належать П. М. Рабіновичу, О. О. Мережку. Дослідниця А. С. Токарська [7] шляхом застосування лінгвістичних методологічних підходів розв'язала нагальні проблеми правової теорії та юридичної практики. Її розробки сприяли суттєвому зрушенню процесу розвитку сучасної української філософії права загалом і вітчизняної комунікативної парадигми праворозуміння зокрема. Здійснено спробу системного аналізу зазначеної проблематики (з урахуванням пострадянської специфіки) в праці В. Д. Титова та С. Е. Зархіної [8], новаторській

роботі А. К. Саркісова, в масштабних і фундаментальних монографічних дослідженнях В. В. Речицького, а також О. М. Балинської. Ці праці відіграли важливу роль у становленні теоретико-категоріального апарату й інструментарію семіотики права [9–11].

Останніми роками актуальними стають семіотичні розвідки, присвячені аналізу правової реальності. Їхня затребуваність зумовлена активним пошуком метаюридичних підстав інтеграції сучасної правової теорії. Міждисциплінарні дослідження права з позицій семіотики переважають над наукою інших підходів [9] і сприяють розв'язанню нагальних проблем філософсько-правової науки, забезпечують практично значущі для юриспруденції результати [11].

Грунтовне дослідження правової реальності за допомогою теоретико-методологічного апарату й інструментарію семіотики може виявити зв'язки та відношення, які висвітлюють особливості взаємодії людини і права, виявлять загальносеміотичні закономірності, відображені у правовій сфері.

Таким чином, питання встановлення та фіксування знакових закономірностей функціонування й розвитку права відкриває нові напрями і перспективи філософсько-правових досліджень. Семіотику права можна розглядати не лише як міждисциплінарну галузь знань про право, а і як теоретико-методологічну парадигму філософсько-правового дискурсу та побудовану на її підґрунті знакову теорію права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Санников С. В. Семіозис власти в семантическом типе культуры: мифы, чудовища, (интер)тексты : монография / С. В. Санников. – М. : Буки Веди, 2016. – 220 с.
2. Хабибулина Н. И. Политико-правовые проблемы семиотического анализа языка закона: теоретико-методологическое исследование : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Хабибулина Наталия Ивановна. – Санкт-Петербург, 2001. – 335 с.
3. Рахимов Р. А. Политическая власть и право: проблемы семиотического анализа / Р. А. Рахимов, А. Г. Хабибулин // Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 52–59.
4. Дридзе Т. М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. Проблемы семиосоциопсихологии / Т. М. Дридзе. – М. : Наука, 1984. – 269 с.

5. Романенко Ю. В. Образи смислоутворюючих чинників у функціонуванні соціальних систем : автореф. дис. ... д-ра соц. наук : 22.00.01 / Романенко Юрій Вікторович. – Київ, 2006. – 44 с.
6. Почепцов Г. Г. Семиотика / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук, 2002. – 432 с.
7. Токарська А. С. Правові аспекти суспільної комунікації : монографія / А. С. Токарська. – Львів : Ліґа-прес, 2015. – 360 с.
8. Титов В. Д. Историческое развитие философско-логических концепций языка права / В. Д. Титов, С. Э. Зархина. – Харьков : ФИНН, 2009. – 432 с.
9. Саркисов А. К. Семиотика права: Историко-правовое исследование правовых знаковых конструкций : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Саркисов Андрей Константинович. – Коломна, 2000. – 222 с.
10. Речицький В. Символічна реальність і право / В. Речицький. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2006. – 732 с.
11. Балинська О. М. Семіотика права : монографія / О. М. Балинська. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 415 с.

Стаття надійшла до редколегії 05.01.2017
